

Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
2021 / Vol. XL / 2-3 / 41-57
Pregledni naučni rad
Primljeno: 30. 11. 2021. godine
Prihvaćeno: 17. 12. 2021. godine
DOI: 10.47152/ziksi20212303
UDK: 343.98:343.615-056.34
004.738.5:316.624-053.6

NEKE KARAKTERISTIKE SAJBER VRŠNJAČKOG NASILJA I SAJBER VIKTIMIZACIJE U POPULACIJI OSOBA SA OMETENOŠĆU – PREGLED ISTRAŽIVANJA*

Milena Milićević*

Usled sve većeg prepoznavanja opasnosti povezanih sa sajber viktimizacijom i sajber vršnjačkim nasiljem usmerenim protiv osoba sa ometenošću, uočljiv je porast interesovanja za ovu pojavu. Oslanjajući se na nalaze studija ometenosti, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije osoba sa ometenošću ili smetnjama u razvoju, prvenstveno dece i adolescenata. Najpre je približeno pojmovno određenje sajber viktimizacije i sajber vršnjačkog nasilja, uporedo sa viktimizacijom tradicionalnim vršnjačkim nasiljem. Nakon toga, izdvojeni su podaci o rasprostranjenosti ove pojave, kao i posledice, odnosno konsekvence koje obuhvataju funkcionalne i fenomenološke karakteristike, neželjene ishode i potencijalne protektivne faktore i faktore rizika. Analiza rezultata izdvojenih istraživanja o sajber viktimizaciji i sajber vršnjačkom nasilju u navedenoj populaciji je sprovedena kako bi se otvorila nova istraživačka pitanja i ukazalo na potrebu aktualizovanja izučavanja ovog problema u našoj sredini.

KLJUČNE REČI: nasilje na internetu / osobe sa ometenošću / deca sa smetnjama u razvoju / sajber buling / sajber viktimizacija

* Ovaj rad nastao je kao rezultat istraživačkog angažovanja prema Planu i programu rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2021. godinu.

* Naučni saradnik, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija. E-mail: milena.milicevic@iksi.ac.rs

UVODNA RAZMATRANJA

Internet je postao neizostavni deo naše svakodnevnice (Walker, 2013). Dvostruka priroda savremene informacione i komunikacione tehnologije se ogleda u neprekidnom balansiranju između postojećih mogućnosti, s jedne strane, i velikog broja riskantnih situacija koje se javljaju, s druge strane (Walrave & Heirman, 2011). Drugim rečima, u pitanju je novi prostor u kojem se odvijaju socijalne interakcije. Međutim, savremene informacione i komunikacione tehnologije daju učesnicima nove načine za ispoljavanje nasilničkog ponašanja (Kowalski & Limber, 2007). Ovakva neravnoteža je rezultirala pojavom novog društvenog problema – sajber bulinga ili sajber nasilja (*cyber bullying*). Termin koji se odnosi na vršnjačko nasilje u sajber prostoru je zabeležen prvi put početkom XXI veka; do tada, praktično, nije ni postojao (Notar et al., 2013).

Po ugledu na definiciju tradicionalnog vršnjačkog nasilja, sajber vršnjačko nasilje se određuje kao „namerno, agresivno ponašanje koje sprovodi grupa ili pojedinac, koristeći elektronske oblike kontakta, u više navrata i tokom vremena, protiv žrtve koja se ne može lako braniti“ (Smith et al., 2008, str. 376). Drugim rečima, u pitanju je sistematska zloupotreba moći koja se javlja upotrebom savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija. Prvo, za razliku od tradicionalnog, ovaj oblik vršnjačkog nasilja može da se odvija u bilo koje doba dana i na bilo kom mestu, i drugo, imajući u vidu da se dešava u sajber prostoru, može da se odvija pred značajno širom publikom. Odatle, aspekt ponavljanja akta se odnosi na činjenicu da različiti primaoci mogu da pogledaju snimak ili prepisku ili da, kao posmatrači, prolede dalje (Grigg, 2010; Smith et al., 2008; Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Zbog toga se i jedan negativan akt putem interneta ili mobilnog telefona označava kao sajber vršnjačko nasilje (Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Treće, jedna od distinktivnih karakteristika je i moguća anonimnost; osoba koja vrši nasilje na internetu može da ostane nevidljiva, odnosno njen identitet može da bude skriven, što često deluje frustrirajuće za žrtvu i pojačava njen osećaj nemoći ili bespomoćnosti (Vandebosch & Van Cleemput, 2008). Slično, prisutan je još i manjak ili nedostatak direktnih povratnih informacija uz prostorno i vremenski sužene mogućnosti posmatrača da odreaguju. Osoba koja vrši nasilje može da bude manje svesna ili čak nesvesna posledica do kojih njeni postupci dovode što dodatno ograničava mogućnosti za empatiju ili kajanje (Slonje & Smith, 2008). Neravnoteža moći se u virtuelnom prostoru, pak, uglavnom ispoljava kroz stručnost u korišćenju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija i kroz situacijsku prednost koju nasilnik ima nad žrtvom (Grigg, 2010).

Biti na meti ciljanih, namernih, neprijateljskih, neprijatnih, posramljujućih, uznemiravajućih, omalovažavajućih i zastrašujućih ponašanja ili postupaka putem interneta ili drugih sredstava savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija se označava kao sajber viktimizacija – *cyber victimization* (Grigg, 2010).

Definiše se i kao onlajn doživljavanje neprijatnog i neprijateljskog ponašanja, što uključuje verbalne napade, ponižavanje i socijalno isključivanje (Wright, 2017). U širem smislu, u pitanju je oblik viktimizacije koji se dešava putem elektronskih sredstava. Može da poprimi brojne forme. U literaturi se navode primanje uvredljivih elektronskih poruka, verbalni napadi, ponižavanje, uznemiravanje, fizičke pretnje, distribucija neprijatnih ili eksplicitnih slika ili video snimaka žrtve, ali i situacije u kojima žrtva postaje meta krađe identiteta ili socijalnog isključivanja (Grigg, 2010; Kokkinos et al., 2014; Slonje et al., 2013; Smith et al., 2008).

Oslanjajući se na nalaze studija ometenosti, cilj rada je da ukaže na osnovne karakteristike viktimizacije osoba sa ometenošću ili smetnjama u razvoju, prvenstveno dece i adolescenata, sajber vršnjačkim nasiljem.

Osobe sa ometenošću i internet

Svakodnevni život osoba sa ometenošću ili hroničnim stanjima je fizički, emocionalno, socijalno, intelektualno i finansijski, odnosno višestruko zahtevan (Andersson & Mattsson, 2001; Hinder & Greenhalgh, 2012; Houwen et al., 2009; Milićević, 2016; Park et al., 2002; WHO, 2011). Savremene informacione i komunikacione tehnologije menjaju njihova svakodnevna iskustva, kao i njihovo suočavanje sa brojnim poteškoćama. Internet ovim osobama omogućava pristup različitim izvorima informacija i oblicima podrške, poput zdravstvene (Fox & Purcell, 2010). Istovremeno, internet uklanja fizičke barijere i ograničenja koja postoje u interakciji licem-u-lice. Na taj način, kao sredstvo komunikacije, pruža osobama sa ometenošću mogućnost ostvarivanja socijalnih kontakata kroz aktivno učestvovanje u onlajn grupama podrške ili forumima, kao i u radu veb stranica ili blogova (Fox & Purcell, 2010).

Istovremeno, upotreba sredstava elektronske komunikacije je proširila kontekst u kojem se viktimizacija osoba sa ometenošću odvija. Tačnije, došlo je do prenošenja ove pojave iz tradicionalnog, tzv. offline konteksta u virtuelno ili sajber okruženje koje je obezbedilo anonimnost osobama koje zlostavljaju ili uznemiravaju osobe iz ove populacije i u kojem su izbirsane međunarodne granice (Sheridan & Grant, 2007, citirano u Alhaboby et al., 2017, str. 2). Drugim rečima, pristup internetu je pružio osobama sa ometenošću mogućnost da razviju društvene veze i ostvare socijalnu participaciju (Raghavendra et al., 2018). Prema tvrdnjama samih osoba sa ometenošću, korišćenje onlajn društvenih mreža je umanjilo nivo njihove socijalne izolacije (Hynan et al., 2014). Međutim, različiti oblici sajber viktimizacije dece i mladih sa razvojnim smetnjama su sve češće prijavljivani, naročito u poređenju sa vršnjacima tipičnog razvoja (Wells & Mitchell, 2014).

U prethodne dve decenije, usled sve većeg prepoznavanja opasnosti povezanih sa sajber viktimizacijom i vršnjačkim nasiljem usmerenim protiv osoba sa ometenošću, uočljiv je porast interesovanja za ove pojave (Kowalski & Toth, 2018). Potreba za istraživanjima pojave nasilja na internetu je, između ostalog, opravdana širokom rasprostranjenošću ovog problema i društvenom zabrinutošću koja ga prati (Notar et al., 2013). Viktimizacija osoba sa ometenošću je pojava koja je dobro naučno

dokumentovana. Primera radi, istraživanja pokazuju da deca sa smetnjama u razvoju u povećanom riziku od viktimizacije, tradicionalnim i sajber vršnjačkim nasiljem, u poređenju sa decom tipičnog razvoja (Kendall-Tackett et al., 2005; Van Cleave & Davis, 2006; Wells & Mitchell, 2014). Forme viktimizacije se kreću u rasponu od uznemiravanja do zločina iz mržnje zbog ometenosti ili smetnje u razvoju (Alhaboby et al., 2016, 2017, 2019).

PREGLED ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Rasprostranjenost, oblici i sredstva sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije

Nalazi o rasprostranjenosti sajber viktimizacije i nasilja na internetu variraju od studije do studije, što je delom uzrokovano varijacijama u definicijama i primenjenim metodama. Na uzorku od 3.767 ispitanika opšte populacije starosti od 11 do 14 godina, učestalost sajber viktimizacije je iznosila 11% (Kowalski & Limber, 2007). Nešto ranije, objavljeni su podaci prema kojima je 25% učenika tipičnog razvoja prijavilo sajber viktimizaciju (Li, 2005). Među adolescentima opšte populacije, podaci pokazuju da se rasprostranjenost kreće od 2% do 57% (Navarro et al., 2018). Meta-analiza sprovedena na osnovu rezultata 19 istraživanja kojima su obuhvaćeni deca i adolescenti iz opšte populacije je utvrdila da rasprostranjenost sajber vršnjačkog nasilja iznosi 23% (Hamm et al., 2015). Prema nalazima nedavno objavljene studije o sajber nasilju u Srbiji, jedna petina od 188 ispitanika iz opšte populacije starosti od 15 do 19 godina (20%) je izjavila da je činila sajber nasilje, dok je polovina (52%) prijavila viktimizaciju (Stanković, 2019). Nešto ranije, na uzorku od 387 ispitanika opšte populacije starosti od 11 do 15 godina, 20% se izjasnilo kao žrtve sajber vršnjačkog nasilja, a 10% je potvrdilo da su vršili sajber vršnjačko nasilje (Popović-Čitić et al., 2011).

S druge strane, u populaciji osoba sa specifičnim hroničnim oboljenjima, telesnom invalidnošću i intelektualnom ometenošću procene ukazuju na uporedivu rasprostranjenost koja se kreće od 2% do 42% (Alhaboby et al., 2017, 2019). Na uzorku od 269 odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću utvrđena je zastupljenost doživljenog sajber vršnjačkog nasilja od 15% (Jenaro et al., 2018). Meta-analiza koja je obuhvatila više od 62.000 dece i adolescenata sa hroničnim fizičkim oboljenjima ili senzornom ili fizičkom ometenošću je pokazala da je 1,38 puta veća verovatnoća da će ova deca doživeti sajber vršnjačko nasilje (Pinquart, 2017). Do uporedivog rezultata su došli Emerson i saradnici (Emerson et al., 2021) koji su utvrdili da je 1,54 veća verovatnoća da će adolescent sa ometenošću doživeti sajber viktimizaciju nego vršnjaci bez ometenosti (Emerson et al., 2021).

U srednjim školama u Britaniji, 22% učenika starosti od 11 do 16 godina je bilo žrtva sajber vršnjačkog nasilja bar jednom, a dodatnih 7% nekoliko puta mesečno (Smith et al., 2006). Nastavljajući istraživanje, ista grupa autora ističe da je učestalost sajber vršnjačkog nasilja od nekoliko puta mesečno do nekoliko puta nedeljno prijavilo

skoro 7% učenika opšte populacije starosti od 11 do 15 godina, s tim što je dodatnih 16% učenika potvrdilo su je bar jednom ili dva puta bili žrtve ovog oblika nasilja (Smith et al., 2008). Prema rezultatima iz Kanade, većina učenika iz opšte populacije, tačnije skoro 60%, je bila žrtva sajber vršnjačkog nasilja jednom do tri puta, oko 18% od četiri do 10 puta, a 23% učenika i više od 10 puta (Li, 2005). U Crnoj Gori, na uzorku od 249 ispitanika starosti od 11 do 15 godina, učestalost vršnjačkog sajber nasilja je iznosila 14% (Hrnčić & Lončar, 2016).

Izvori iz literature upućuju na višestruke oblike i sredstva kojima se sprovodi sajber nasilje, kako u opštoj populaciji (Li, 2005), tako i u populaciji osoba sa ometenošću (Jenaro et al., 2018). Na teritoriji Srbije, noviji podaci ukazuju na vređanje, ismevanje i širenje glasina kao najčešće oblike sajber nasilja među mladima iz opšte populacije (Stanković, 2019). Nalazi ranijih studija iz Srbije su ukazivali da se sajber vršnjačko nasilje najčešće ispoljava u obliku uznemiravanja (12%), omalovažavanja (10%) i isključivanja, odnosno izopštavanja (9%) (Popović-Čitić et al., 2011). Primećen je i porast učestalosti digitalnog nasilja, pri čemu je ugrožavanje putem interneta sve više dominiralo u odnosu na uznemiravanje putem mobilnog telefona, odnosno pozivima i sms porukama, kao i da je neki oblik digitanog nasilja bar jednom doživela petina učenika 4. razreda, trećina učenika 6–8. razreda i dve trećine srednjoškolaca (2–4. razred srednje škole) (Popadić & Kuzmanović, 2013). Prema podacima iz istog istraživanja, između 10% i 15% učenika osnovnih, odnosno srednjih škola, je prikrivalo svoj identitet u komunikaciji sa vršnjacima, koristilo tuđ nalog ili profil na društvenoj mreži bez pristanka vlasnika ili stavljalo slike ili snimke drugih sa uvredljivim komentarima (Popadić & Kuzmanović, 2013). U Crnoj Gori, vršnjačko sajber nasilje među učenicima redovnih osnovnih škola je najčešće realizovano preko društvenih mreža (63%). Kao ređe, navedeno je slanje majlova i sms poruka, odnosno pozivanje mobilnim telefonom (po 17%, oba) (Hrnčić & Lončar, 2016). Među učenicima redovnih osnovnih škola, najčešći oblici sajber viktimizacije uključuju instant poruke, čet sobe i mejlove (Kowalski & Limber, 2007), odnosno telefonske pozive, tekstualne poruke i mejlove (Smith et al., 2006).

Sajber viktimizacija osoba sa invaliditetom uključuje uznemiravanje (Alhaboby et al., 2016; Annerback et al., 2014; Fridh et al., 2015), proganjanje i pretnje (Feijóo et al., 2021; Sheridan & Grant, 2007), verbalnu agresiju (Jenaro et al., 2018), vršnjačko nasilje (Yen et al., 2014), nasilje iz mržnje prema osobama sa ometenošću (Alhaboby et al., 2016) i seksualno uznemiravanje ili seksualnu eksploataciju (Normand & Sallafranque-St-Louis, 2016; Wells & Mitchell, 2007, 2014). Kao najčešće uznemirujuće situacije, adolescenti sa Aspergerovim sindromom su naveli u najvećem procentu uznemiravanje pozivanjem telefonom i prekidanjem veze (39%), zatim zadirkivanje, vređanje ili ismevanje preko društvenih mreža (23%), kao i bezrazložno isključivanje iz različitih grupa na društvenim mrežama ili odbijanje zahteva za pridruživanje (16%). U istom istraživanju, iznet je podatak da su adolescenti sa intelektualnom ometenošću prijavili uvrede pristigle putem sms ili instant poruka (24%), zadirkivanje, vređanje ili ismevanje realizovano preko društvenih mreža (22%), ili pozivanjem telefonom (18%) (Iglesias et al., 2019). Odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću takođe ukazuju na široku

rasprostranjenost verbalne agresije (75%) koja je bila izražena uglavnom kao širenje glasina i laži, uvrede, fizičke pretnje, pretnje fizičkom agresijom i smejanje na račun fizičkog izgleda (Jenaro et al., 2018). Kada su modaliteti analizirani detaljnije, nađeno je da se sajber vršnjačko nasilje realizuje putem društvenih mreža (44%), instant poruka (37%) i četova (20%), odnosno slanjem poruka (12%) ili fotografija uslikanih mobilnim telefonima (5%).

Ko, gde i kada vrši sajber vršnjačko nasilje?

Dok oko 41% žrtava sajber vršnjačkog nasilja ne zna ko je izvršilac, skoro 32% učenika redovnih škola tvrdi da su u pitanju njihovi školski drugovi, 11% da su to osobe van škole, a 16% da ima više osoba koje vrše sajber nasilje nad njima (Li, 2005). Više od polovine ispitanika (51%) je označilo svoje školske drugove i drugarice kao izvršioce sajber nasilja, 40% je doživelo nasilje od osoba koje ne poznaju iz škole, a 9% je prijavilo nepoznate osobe (Hrnčić & Lončar, 2016).

Sajber viktimizacija i vršnjačko nasilje putem interneta i mobilnog telefona su relativno rasprostranjeni i u populaciji učenika specijalnih škola sa različitim razvojnim poremećajima uzrasta od 12 do 19 godina (Didden et al., 2009). Prema nalazima ove studije, viktimizacija putem interneta se dešavala jednom mesečno kod 22% učenika ovih škola, odnosno jednom ili više puta nedeljno kod 9% učenika (Didden et al., 2009). Takođe, kao najčešći tipovi, navode se namerno ignorisanje telefonskih poziva (18%), često pozivanje telefonom (15%) i slanje anonimnih tekstualnih poruka (9%). Dalje, prijavljeno je ismevanje (29%), nazivanje imenima (27%), vredanje i uznemiravanje (po 21%, oba). Sa učestalošću od jednom do nekoliko puta nedeljno, navedeni su ignorisanje i uznemiravanje (po 12%, oba). Ispitanici su naveli još i postavljanje informacija na internet (5%), slanje anonimnih mejlova i hakovanje kompjutera (po 4%, oba), kao i slanje virusom zaraženih instant poruka (3%). Rezultati su uporedivi sa sličnim studijama sprovedenim u populaciji dece koja pohađaju redovne škole. Tako, 22% učenika starosti 11–16 godina je bilo žrtva sajber vršnjačkog nasilja bar jednom, a dodatnih 7% češće, odnosno nekoliko puta mesečno; telefonski pozivi, tekstualne poruke i mejlovi su najčešći, a čet sobe najmanje zastupljen oblik ovog vršnjačkog nasilja (Smith et al., 2006). Sličan trend je nađen prethodno, u istraživanju sprovedenom na uzorku učenika redovnih škola. Prema tim rezultatima, sajber viktimizaciju je prijavio svaki četvrti učenik redovne škole, odnosno 25% (Li, 2005).

Kada je reč o odraslim osobama sa intelektualnom ometenošću, nešto više od petine žrtava sajber vršnjačkog nasilja ne zna ko je izvršilac (22%), nasuprot većini koja ukazuje na poznate osobe (38%) ili vršnjake/kolege (47%) (Jenaro et al., 2018). Što se tiče okruženja u kojima su se ove situacije dešavale, skoro polovina (47%) odraslih osoba sa intelektualnom ometenošću je navela obrazovno okruženje, trećina (31%) je navela slobodno vreme, odnosno vreme slobodnih aktivnosti, dok je manji broj ukazao na udruženja osoba sa invaliditetom (16%) (Jenaro et al., 2018).

Interesantno, potvrđena je povezanost između aktera vršnjačkog sajber i tradicionalnog nasilja, ali i između žrtava i nasilnika (Hrnčić & Lončar, 2016).

Stanković (2019) je takođe ukazao na vezu između činjenja i viktimizacije sajber nasiljem tako da učinioci nasilja doživljavaju i viktimizaciju, i obrnuto, ali i da u trećini slučajeva (34%) nakon sajber nasilja dolazi do tradicionalnog nasilja. Skoro svaka treća žrtva tradicionalnog vršnjačkog nasilja (32%) je i žrtva sajber vršnjačkog nasilja (Li, 2005). Slično, 27% žrtvi sajber vršnjačkog nasilja je istovremeno i vršilac vršnjačkog nasilja u tradicionalnom smislu, odnosno sajber vršnjačkog nasilja (30%) (Li, 2005). Važno je, takođe, skrenuti pažnju na povezanost između sajber vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona i putem interneta, ali i na nalaz da su učenici sa razvojnim poremećajima koji su bili vršioci vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona u najvećem procentu i sami bili žrtve istog oblika nasilja (Didden et al., 2009). Uz to, učenici sa višim ukupnim IQ ili verbalnim IQ su češće bili vršioci vršnjačkog nasilja putem interneta, dok su učenici sa poremećajem pažnje sa hiperaktivnošću (ADHD) češće bili vršioci vršnjačkog nasilja preko mobilnih telefona (Didden et al., 2009).

Faktori rizika i korelati

Jedan od faktora rizika za sajber viktimizaciju je i “biti drugačiji” u odnosu na većinu, najčešće fizički drugačiji (Analitis et al., 2009; Annerback et al., 2014; Jenaro et al., 2018), ali i biti neko za koga se smatra da “nije tako dobar u različitim stvarima kao i svi ostali” (Espelage et al., 1999, citirano u McCrone, 2004, str. 7; Rose & Monda-Amaya, 2012). Drugim rečima, osobe sa ometenošću često doživljavaju viktimizaciju na osnovu svoje “različitosti”, bilo da li je u pitanju vizuelno uočljiva invalidnost, pomagalo poput kohlearnog implanta ili hronična bolest sa uočljivim znakovima, ali i na osnovu bihevioralnih karakteristika ili životnog stila koji ih izdvaja u datom okruženju (Feijóo et al., 2021; Horowitz et al., 2004; Rose & Monda-Amaya, 2012; Sentenac et al., 2012).

Poremećaji razvoja takođe predstavljaju jedan od faktora rizika kada je u pitanju uznemiravanje na internetu kao donekle širi pojam u odnosu na zlostavljanje na internetu. Drugi autori, pak, naglašavaju da se viktimizacija, u ovom slučaju, statistički značajno češće javlja kod one dece školskog uzrasta kod koje su detektovani razvojni poremećaji poput oštećenja sluha ili vida, motoričkih poremećaja, poteškoća u čitanju i/ili pisanju, disleksije, poremećaja pažnje sa ili bez hiperaktivnosti (ADHD ili ADD) i slično (Fridh et al., 2015). Hronična stanja, poput intelektualne ili fizičke ometnosti ili hronične bolesti je, između ostalog, pozadinski faktor rizika za pojavu vršnjačkog nasilja i viktimizacije (Annerback et al., 2014; Rose & Monda-Amaya, 2012; Sentenac et al., 2012). Usled kombinacije ličnih i društvenih faktora, odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću su takođe pod povećanim rizikom od sajber viktimizacije koju je, prema rezultatima istraživanja paralelno sprovedenog u Čileu, Meksiku i Španiji, doživelo 15% osoba iz ove populacije (Jenaro et al., 2018). Uz to, osobama sa ometenošću nedostaju veštine, znanja i podrška da vršnjačko nasilje prepoznaju (González-Calatayud et al., 2021). Nasuprot tome, protektivni faktori uključuju, na prvom mestu, jasna i dosledna porodična pravila i dobar odnos deteta i roditelja, odnosno nastavnika (Raghavendra et al., 2012).

Većina učenika redovnih škola koji su doživeli sajber viktimizaciju (89%) je koristila kompjutere najmanje jednom mesečno (Li, 2005). Korišćenje kompjutera u trajanju od više od sat vremena dnevno predstavlja faktor rizika za viktimizaciju dece sa intelektualnom ili razvojnom ometenošću, ali i za vršenje vršnjačkog nasilja putem interneta (Didden et al., 2009), što je u skladu sa prethodnim nalazima o njihovoj povezanosti u populaciji dece tipičnog razvija (Li, 2005; Popadić & Kuzmanović, 2013). Prekomerena i patološka upotreba interneta, odnosno mobilnih telefona, kao i zavisnost od obe navedene tehnologije, zajedno sa nedostatkom uključenosti u alternativne, zdrave i preporučene aktivnosti, predstavlja faktore rizika za odrasle osobe sa intelektualnom ometenošću (Jenaro et al., 2018). Potvrđeno je i da korišćenje kompjutera u trajanju od više od sat vremena dnevno predstavlja faktor rizika i za vršenje vršnjačkog nasilja putem interneta.

Sajber viktimizacija je povezana sa mnoštvom psihosocijalnih i fizičkih problema, poput onih kod viktimizacije tradicionalnim vršnjačkim nasiljem. U literaturi se mogu naći podaci o anksioznosti (Kowalski & Limber, 2013), usamljenosti (Olenik-Shemesh et al., 2012), nižem samoprocenjenom zdravstvenom stanju (Annerback et al., 2014), niskom samopouzdanju (Chang et al., 2013), lošijem akademskom postignuću (Kowalski & Limber, 2013; Schneider et al., 2012), zloupotrebi supstanci i delikventnom ponašanju (Mitchell et al., 2007). Prema zaključcima drugih istraživanja, prisutni su i različiti problemi psihosomatske prirode (Annerback et al., 2014; Fridh et al., 2015; Kowalski & Limber, 2013; Sourander et al., 2010), simptomi depresije (Bonanno & Hymel, 2013; Chang et al., 2013; Kowalski & Limber, 2013; Mitchell et al., 2007; Schneider et al., 2012), ali i samopovređivanje (Annerback et al., 2014; Schneider et al., 2012), suicidalne ideje (Bonanno & Hymel, 2013; Kowalski & Limber, 2013; Schneider et al., 2012) i pokušaji samoubistva (Schneider et al., 2012). Važno je napomenuti da je nasilničko ponašanje vršnjaka rezultira i socijalnom isključenošću, prema navodima pregleda literature na ovu temu (Mihaylov et al., 2007). O povezanosti emocionalnih i interpersonalnih problema sa viktimizacijom učenika sa intelektualnom ometenošću je pisano ranije (Reiter & Lapidot-Lefler, 2007).

Sajber vršnjačko nasilje je povezano sa sniženim samopoštovanjem, depresivnim osećanjima i učestalošću upotrebe kompjutera (Didden et al., 2009). Prethodna istraživanja su potvrdila i da se sajber viktimizacija osoba sa ometenošću odražava na njihovo mentalno zdravlje, na njihovo psihofizičko stanje i odnos prema sopstvenom zdravstvenom stanju (Wright & Wachs, 2020). Osim toga, jasno je ukazano na povezanost između sajber viktimizacije, bilo preko mobilnih telefona ili putem interneta, i nižeg samopouzdanja, odnosno više ispoljenih depresivnih osećanja (Didden et al., 2009). Takođe, funkcionalna ometenost, koja je povezana sa hroničnim bolom, pod indirektnim je uticajem vršnjačke viktimizacije i to kroz prisustvo depresije (Fales et al., 2017).

Specifičnosti sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije osoba sa pojedinim tipovima ometenosti

Poremećaji iz spektra autizma obuhvataju autistični poremećaj, Aspergerov poremećaj, dečiji dezintegrativni poremećaj i pervazivni razvojni poremećaj. Osnovne karakteristike su deficiti u domenu socijalnih interakcija i komunikacije i ograničeni, repetitivni i stereotipni obrasci ponašanja i interesovanja (American Psychiatric Association, 2013). Osobe sa poremećajima autističnog spektra imaju teškoće u uspostavljanju i održavanju socijalnih kontakata, recipročnih socio-emocionalnih odnosa, ispoljavaju probleme u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji i imaginaciji, kao i neuobičajeno ponašanje praćeno kompulzivnim pridržavanjem za nefunkcionalne motorne manire, rutine i ritual. Uz to, mogu da ispoljavaju i hipersenzitivnost na spoljašnje stimuluse. Sve navedeno ih čini izuzetno vulnerabilnim na vršnjačko nasilje kao oblik agresije, dok je viktimizacija naročito izražena ukoliko je prisutan i ADHD ili ADD, neki oblik sposobnosti konverzacije, niži nivo socijalnih veština, manji broj prijatelja, ali i uključenost u redovan obrazovni sistem (Cappadocia et al., 2012; Sterzing et al., 2012). Prema nekim procenama, 21% dece sa ADHD i/ili Aspergerovim sindromom starosti od 10 do 20 godina je doživelo sajber viktimizaciju, najčešće nekoliko puta nedeljno, od kojih je 14% bilo i žrtva tradicionalnog vršnjačkog nasilja (Kowalski & Fedina, 2011). Istovremeno, 9% navedene populacije je izvršilo sajber vršnjačko nasilje nad drugima, a koje se najčešće odigravalo putem instant poruka (67%) i veb stranica društvenih mreža (60%).

Direktne posledice koje prisustvo ADHD ima na socijalne interakcije, impulsivnost, poteškoće u sagledavanju implikacija svojih postupaka i ostvarivanju održavanju prijateljstva odražavaju se i na polju interakcija putem društvenih mreža (Abdelrazek & Eltantawy, 2020). Iako je sam način korišćenja savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija uporediv sa načinom na koji nove tehnologije koriste njihovi vršnjaci iz opšte populacije u svrhu onlajn komunikacije, mladi sa ADHD su pod jedinstvenim rizikom od agresivnog ponašanja i sajber vršnjačkog nasilja (Dawson et al., 2019), uz izraženije osećanje emocionalne usamljenosti i niže nivoe samoeфикаsnosti i socijalne podrške (Heiman et al., 2015).

Kada je reč o deci i adolescentima sa kohlearnim implantatom, zabeležena rasprostranjenost sajber vršnjačkog nasilja, odnosno sajber viktimizacije iznosi 7%, odnosno 9%, i niža je u odnosu na rasprostranjenost tradicionalnih oblika ove vrste nasilja (Feijóo et al., 2021). Kao moguće objašnjenje ovakvog nalaza, autori su naveli poteškoće u prepoznavanju maltretiranja čak i od strane samih žrtava, što je potvrđeno i u istraživanju kojim su obuhvaćeni adolescenti i odrasle osobe sa ometenošću (González-Calatayud et al., 2021).

Uloga roditelja i neposrednog socijalnog okruženja

Roditeljima još uvek nije u dovoljnoj meri bliska tema sajber nasilja i sajber viktimizacije, te im je, kao i deci, neophodna edukacija o bezbednosti i vršnjačkom nasilju na internetu (Kowalski & Fedina, 2011). Važnost uloge roditeljskog posredovanja u korišćenju savremenih informacionih i komunikacionih tehnologija kao moderatora između sajber viktimizacije i depresije, anksioznosti i usamljenosti kod adolescenata sa poremećajima iz autističnog spektra je istaknuta u ranijim studijama (Wright, 2017). Generalno, postoji raskorak između toga da li su roditelji upoznati sa ovom temom i da li su sa svojom decom o tome razgovarali. To pokazuje da su roditelji ili nedovoljno svesni rasprostranjenosti sajber viktimizacije i verovatnoće da njihovo dete bude žrtva sajber vršnjačkog nasilja ili da su nedovoljno svesni ozbiljnih negativnih posledica koje iz takve situacije proizilaze (Kowalski & Fedina, 2011). Osim toga, dve trećine učenika straosti od 10 do 18 godina ne posmatra svoje roditelje kao partnere u digitalnoj komunikaciji, dok otprilike 40% roditelja u Srbiji smatra da je nedovoljno upućeno u problem digitalnog nasilja (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Međutim, roditelji češće misle da znaju sve o aktivnostima svoje dece sa ADHD i/ili Aspergerovim sindromom na internetu nego što zapravo znaju, dok deca češće smatraju da su bezbednija na internetu nego što to njihovi roditelji misle (Kowalski & Fedina, 2011). Poređenja radi, samo 12% roditelja dece sa intelektualnom ili razvojnom ometenošću školskog uzrasta je kontrolisalo aktivnosti svoje dece na mobilnom telefonu (Didden et al., 2009). U istom istraživanju, 69% dece je izjavilo da njihovi roditelji ne znaju u koje tipove aktivnosti se uključuju dok su na internetu. Uz to, roditelji dosledno potcenjuju učestalost svih detetovih aktivnosti na internetu, bilo da je njihova svrha pronalaženje informacija, komunikacija ili zabava (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Pored toga, podaci ukazuju da roditelji potcenjuju iskustvo viktimizacije svoje dece, odnosno da odrasli obično nisu svesni maltretiranja osim ako im sama deca ne kažu (Feijóo et al., 2021). S druge strane, potrebno je naglasiti da veću roditeljsku podršku prati manji stepen doživljenog sajber vršnjačkog nasilja i doživljene sajber viktimizacije, kao i da roditeljska podrška, kao medijator, umanjuje povezanost sajber viktimizacije i posledičnih subjektivnih zdravstvenih tegoba, samoubilačkih misli i nesuicidalnog samopovređivanja kod adolescenata sa intelektualnom ometenošću i smetnjama u razvoju (Wright & Wachs, 2020).

Drugačiji podaci su nađeni u populaciji dece tipičnog razvoja. Hrnčić i Lončar (2017) nalaze da je dve trećine roditelja uključeno u aktivnosti svoje dece na internetu i to kroz razgovor sa njima o ponašanju prema drugima na internetu i proveravanje internet aktivnosti deteta. Uključenost se ispostavila kao ključna za buduće obraćanje deteta roditelju u slučaju nasilja na internetu, pri čemu se razgovor sa decom o ponašanju prema drugima na internetu pokazao važniji u poređenju sa nadzorom roditelja nad internet aktivnostima kao merom kontrole. S druge strane, osim roditeljima, deca sa ometenošću se obraćaju nastavnicima, prijateljima i braći

ili sestrama, što je empirijski prikazano na slučaju dece i adolescenata sa kohlearnim implantatom (Feijóo et al., 2021).

Većina učenika iz opšte populacije koji su doživeli sajber viktimizaciju nisu odlučili da slučajeve sajber nasilja prijave; ovakva sklonost je zabeležena i kod posmatrača ili svedoka ovakvih situacija (Li, 2005). U slučaju ugroženosti digitalnim nasiljem, žrtve se najčešće obraćaju za pomoć svojim vršnjacima, ponekad roditeljima (i to učenici mlađih razreda osnovne škole), a veoma retko nastavnicima (Popadić & Kuzmanović, 2013).

Imajući u vidu potvrđenu povezanost prevalenci nasilja na internetu i tradicionalnog nasilja (Modecki et al., 2014; Popadić & Kuzmanović, 2013), ulaganje napora u suprotstavljanje tradicionalnom nasilju, uz odgovarajuću stratešku potporu na nivou sistema i sistematski rad na senzibilisanju učenika i razvijanju svesti o negativnim posledicama zloupotrebe digitalnih medija, moglo bi da ishoduje umanjnjem stope nasilja na internetu (Olweus, 2012; Popadić & Kuzmanović, 2013). Istovremeno, jasno predstavljanje i promovisanje prihvatanja fizičkih i socijalnih razlika u programima prevencije nasilja je neophodno, uz promovisanje kulture vršnjačke podrške, inkluzije, empatije i saradnje, kao i podizanje svesti o društvenim izazovima koje deca sa ometenošću doživljavaju u savremenom okruženju (Feijóo et al., 2021; Popović-Čitić et al., 2011; Stanković, 2019). Prema svedočenju roditelja dece i adolescenata sa ometenošću, individualizovani programi o bezbednosti na internetu su višestruko korisni za sve članove porodice (Raghavendra et al., 2018).

ZAKLJUČAK

Virtuelno okruženje je još jedan kontekst u kojem se viktimizacija osoba sa ometenošću odvija. Imajući u vidu da je internet pojačao već postojeću vulnerabilnost osoba sa ometenošću, bez obzira na težinu i tip ometenosti, interesovanje naučne i stručne javnosti za temu nasilja na internetu i posebno, sajber viktimizacije, se ne umanjuje. Ipak, nedoslednost u početnom definisanju pojma i konsekvantnom kreiranju metodološkog pristupa i odabiru mernih instrumenata je moguće objašnjenje varijabilnosti iznetih podataka u naučnim i stručnim izveštajima na ovu temu. Sumiranjem rezultata može se zaključiti da je u populaciji osoba sa ometenošću prisutna visoka stopa sajber vršnjačkog nasilja i sajber viktimizacije, odnosno da je rasprostranjenost ovih pojava veća u poređenju sa studijama kojima su obuhvaćene samo osobe iz opšte populacije (bez ometenosti). Ukazano je da navedene pojave, između ostalog, uzrokuju različite fizičke, mentalne i psihosocijalne konsekvence ili posledice.

Vršnjačko nasilje, u bilo kom obliku i bilo kojim sredstvom sproveden, zahteva neodložno prepoznavanje i reagovanje. Imajući u vidu razvojne osobenosti dece sa smetnjama u razvoju ili ometenošću, kontinuirana edukacija i informisanje svih aktera, unapređivanje veština prepoznavanja i reagovanja na sve pojavne oblike digitalnog nasilja, podrška i razgovor sa decom i nadgledanje njihove aktivnosti na internetu su ključni elementi razvijanja prikladnog ponašanja na internetu i

umanjenja stope sajber nasilja. Istovremeno, buduća istraživanja bi trebalo usmeriti na ispitivanje osnovnih karakteristika sajber viktimizacije i vršnjačkog nasilja kako bi se odgovorilo na pitanja o njihovoj rasprostranjenosti u populaciji osoba sa ometenošću u našoj sredini. Fokus primenjenih istraživanja bi, pak, trebalo da bude na identifikaciji, tretman i prevenciji sajber nasilja uz senzitivizaciju na fizičke i socijalne razlike kroz razvijanje programa edukacije dece, njihovih roditelja, odnosno porodice i stručnjaka koji sa njima sarađuju.

REFERENCE

- (1) Abdelrazek, M. M., & Eltantawy, M. M. (2020). Cyberbullying among Normal and Attention Deficit Hyperactivity Disorder University Students (A Psychometric-Clinical Study). *World Journal of Education*, 10(2), 50–58.
<https://doi.org/10.5430/wje.v10n2p50>
- (2) Alhaboby, Z. A., Al-Khateeb, H. M., Barnes, J., & Short, E. (2016). ‘The language is disgusting and they refer to my disability’: the cyberharassment of disabled people. *Disability & Society*, 31(8), 1138–1143.
<https://doi.org/10.1080/09687599.2016.1235313>
- (3) Alhaboby, Z. A., Barnes, J., Evans, H., & Short, E. (2017). Challenges facing online research: Experiences from research concerning cyber-victimisation of people with disabilities. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1), 1–16. <https://doi.org/10.5817/CP2017-1-8>
- (4) Alhaboby, Z. A., Barnes, J., Evans, H., & Short, E. (2019). Cyber-Victimization of People With Chronic Conditions and Disabilities: A Systematic Review of Scope and Impact. *Trauma, Violence, and Abuse*, 20(3), 398–415.
<https://doi.org/10.1177/1524838017717743>
- (5) American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (DSM-5®)*. American Psychiatric Publishing.
- (6) Analitis, F., Velderman, M. K., Ravens-Sieberer, U., Detmar, S., Erhart, M., Herdman, M., Berra, S., Alonso, J., & Rajmil, L. (2009). Being Bullied: Associated Factors in Children and Adolescents 8 to 18 Years Old in 11 European Countries. *Pediatrics*, 123(2), 569–577. <https://doi.org/10.1542/peds.2008-0323>
- (7) Andersson, C., & Mattsson, E. (2001). Adults with cerebral palsy: A survey describing problems, needs, and resources, with special emphasis on locomotion. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 43(2), 76–82.
<https://doi.org/10.1017/S0012162201>
- (8) Annerback, E. M., Sahlqvist, L., & Wingren, G. (2014). A cross-sectional study of victimisation of bullying among schoolchildren in Sweden: Background factors and self-reported health complaints. *Scandinavian Journal of Public Health*, 42(3), 270–277. <https://doi.org/10.1177/1403494813514142>
- (9) Bonanno, R. A., & Hymel, S. (2013). Cyber Bullying and Internalizing Difficulties: Above and Beyond the Impact of Traditional Forms of Bullying. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(5), 685–697. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9937-1>
- (10) Cappadocia, M. C., Weiss, J. A., & Pepler, D. (2012). Bullying experiences among children and youth with autism spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 42(2), 266–277. <https://doi.org/10.1007/s10803-011-1241-x>
- (11) Chang, F. C., Lee, C. M., Chiu, C. H., Hsi, W. Y., Huang, T. F., & Pan, Y. C. (2013). Relationships Among Cyberbullying, School Bullying, and Mental Health in

- Taiwanese Adolescents. *Journal of School Health*, 83(6), 454–462.
<https://doi.org/10.1111/josh.12050>
- (12) Dawson, A. E., Wymbs, B. T., Evans, S. W., & DuPaul, G. J. (2019). Exploring how adolescents with ADHD use and interact with technology. *Journal of Adolescence*, 71(January), 119–137. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2019.01.004>
 - (13) Didden, R., Scholte, R. H. J., Korzilius, H., de Moor, J. M. H., Vermeulen, A., O'Reilly, M., Lang, R., & Lancioni, G. E. (2009). Cyberbullying among students with intellectual and developmental disability in special education settings. *Developmental Neurorehabilitation*, 12(3), 146–151.
<https://doi.org/10.1080/17518420902971356>
 - (14) Emerson, E., Aitken, Z., King, T., Arciuli, J., Llewellyn, G., & Kavanagh, A. M. (2021). The association between disability and risk of exposure to peer cyber victimisation is moderated by gender: Cross-sectional survey. *Disability and Health Journal*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101170>
 - (15) Fales, J. L., Rice, S., Aaron, R. V., & Palermo, T. M. (2017). Traditional and Cyber-Victimization Among Adolescents With and Without Chronic Pain. *Health Psychology*, 37(3), 291–300. <https://doi.org/10.1037/hea0000569>
 - (16) Feijóo, S., Foody, M., Pichel, R., Zamora, L., & Rial, A. (2021). Bullying and Cyberbullying among Students with Cochlear Implants. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 26(1), 130–141. <https://doi.org/10.1093/deafened/naa029>
 - (17) Fox, S., & Purcell, K. (2010). *Chronic Disease and the Internet*. Pew Internet & American Life Project. <https://doi.org/10.1071/PY04018>
 - (18) Fridh, M., Lindström, M., & Rosvall, M. (2015). Subjective health complaints in adolescent victims of cyber harassment: Moderation through support from parents/friends - A Swedish population-based study. *BMC Public Health*, 15(1), 1–12. <https://doi.org/10.1186/s12889-015-2239-7>
 - (19) González-Calatayud, V., Roman-García, M., & Prendes-Espinosa, P. (2021). Knowledge About Bullying by Young Adults With Special Educational Needs With or Without Disabilities (SEN/D). *Frontiers in Psychology*, 11(January), 1–9.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.622517>
 - (20) Grigg, D. W. (2010). Cyber-aggression: Definition and concept of cyberbullying. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 20(2), 143–156.
<https://doi.org/10.1375/ajgc.20.2.143>
 - (21) Hamm, M. P., Newton, A. S., Chisholm, A., Shulhan, J., Milne, A., Sundar, P., Ennis, H., Scott, S. D., & Hartling, L. (2015). Prevalence and Effect of Cyberbullying on Children and Young People. *JAMA Pediatrics*, 169(8), 770.
<https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2015.0944>
 - (22) Heiman, T., Olenik-Shemesh, D., & Eden, S. (2015). Cyberbullying involvement among students with ADHD: relation to loneliness, self-efficacy and social support. *European Journal of Special Needs Education*, 30(1), 15–29.
<https://doi.org/10.1080/08856257.2014.943562>
 - (23) Hinder, S., & Greenhalgh, T. (2012). “this does my head in”. Ethnographic study of self-management by people with diabetes. *BMC Health Services Research*, 12(1).
<https://doi.org/10.1186/1472-6963-12-83>
 - (24) Horowitz, J. A., Vessey, J. A., Carlson, K. L., Bradley, J. F., Montoya, C., McCullough, B., & David, J. (2004). Teasing and bullying experiences of middle school students. *Journal of the American Psychiatric Nurses Association*, 10(4), 165–172. <https://doi.org/10.1177/1078390304267862>

- (25) Houwen, S., Hartman, E., & Visscher, C. (2009). Physical activity and motor skills in children with and without visual impairments. *Medicine and Science in Sports and Exercise*, 41(1), 103–109. <https://doi.org/10.1249/MSS.0b013e318183389d>
- (26) Hrnčić, J., & Lončar, N. (2016). Vršnjačko sajber-nasilje među učenicima osnovnih škola u Crnoj Gori. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 10(16), 137–154. <https://www.doiserbia.nb.rs/Article.aspx?ID=1450-66370903089K>
- (27) Hrnčić, J., & Lončar, N. (2017). Parents involvement in cyber bullying experience of middle school students. *Nauka, Bezbednost, Policija*, 22(3), 23–45. <https://doi.org/10.5937/nabepo22-15158>
- (28) Hynan, A., Murray, J., & Goldbart, J. (2014). “Happy and excited”: Perceptions of using digital technology and social media by young people who use augmentative and alternative communication. *Child Language Teaching and Therapy*, 30(2), 175–186. <https://doi.org/10.1177/0265659013519258>
- (29) Iglesias, O. B., Sánchez, L. E. G., & Rodríguez, M. Á. A. (2019). Do young people with asperger syndrome or intellectual disability use social media and are they cyberbullied or cyberbullies in the same way as their peers? *Psicothema*, 31(1), 30–37. <https://doi.org/10.7334/psicothema2018.243>
- (30) Jenaro, C., Flores, N., Vega, V., Cruz, M., Pérez, M. C., & Torres, V. A. (2018). Cyberbullying among adults with intellectual disabilities: Some preliminary data. *Research in Developmental Disabilities*, 72, 265–274. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2017.12.006>
- (31) Kendall-Tackett, K., Lyon, T., Taliaferro, G., & Little, L. (2005). Why child maltreatment researchers should include children’s disability status in their maltreatment studies. *Child Abuse and Neglect*, 29(2), 147–151. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2004.09.002>
- (32) Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., & Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35(3), 204–214. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.04.001>
- (33) Kowalski, R. M., & Fedina, C. (2011). Cyber bullying in ADHD and Asperger Syndrome populations. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 5(3), 1201–1208. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2011.01.007>
- (34) Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2007). Electronic Bullying Among Middle School Students. *Journal of Adolescent Health*, 41(6), S22–S30. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2007.08.017>
- (35) Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2013). Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying. *Journal of Adolescent Health*, 53(1), S13–S20. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2012.09.018>
- (36) Kowalski, R. M., & Toth, A. (2018). Cyberbullying among Youth with and without Disabilities. *Journal of Child and Adolescent Trauma*, 11(1), 7–15. <https://doi.org/10.1007/s40653-017-0139-y>
- (37) Li, Q. (2005). Cyberbullying in Schools: Nature and Extent of Canadian Adolescents’ Experience. *The Annual Conference of AERA*, 1–11. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED490641.pdf>
- (38) McCrone, W. P. (2004). School bullying: A problem for deaf and hard of hearing students? *Odyssey*, 5, 4–9.
- (39) Mihaylov, S. I., Jarvis, S. N., Colver, A. F., & Beresford, B. (2007). Identification and description of environmental factors that influence participation of children with cerebral palsy. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 46(5), 299–304. <https://doi.org/10.1111/j.1469-8749.2004.tb00489.x>

- (40) Miličević, M. (2016). Promena dinamike porodičnih aktivnosti u porodicama dece s cerebralnom paralizom. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 35(3), 19–32.
- (41) Mitchell, K. J., Ybarra, M., & Finkelhor, D. (2007). The relative importance of online victimization in understanding depression, delinquency, and substance use. *Child Maltreatment*, 12(4), 314–324. <https://doi.org/10.1177/1077559507305996>
- (42) Modecki, K. L., Minchin, J., Harbaugh, A. G., Guerra, N. G., & Runions, K. C. (2014). Bullying prevalence across contexts: A meta-analysis measuring cyber and traditional bullying. *Journal of Adolescent Health*, 55(5), 602–611. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2014.06.007>
- (43) Navarro, R., Yubero, S., & Larrañaga, E. (2018). Cyberbullying victimization and fatalism in adolescence: Resilience as a moderator. *Children and Youth Services Review*, 84(December), 215–221. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2017.12.011>
- (44) Normand, C. L., & Sallafranke-St-Louis, F. (2016). Cybervictimization of Young People With an Intellectual or Developmental Disability: Risks Specific to Sexual Solicitation. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 29(2), 99–110. <https://doi.org/10.1111/jar.12163>
- (45) Notar, C. E., Padgett, S., & Roden, J. (2013). Cyberbullying : A Review of the Literature. *Journal of Educational Research*, 1(1), 1–9. <https://doi.org/10.13189/ujer.2013.010101>
- (46) Olenik-Shemesh, D., Heiman, T., & Eden, S. (2012). Cyberbullying victimisation in adolescence: Relationships with loneliness and depressive mood. *Emotional and Behavioural Difficulties*, 17(3–4), 361–374. <https://www.learntechlib.org/p/88471/>
- (47) Olweus, D. (2012). Cyberbullying: An overrated phenomenon? *European Journal of Developmental Psychology*, 9(5), 520–538. <https://doi.org/10.1080/17405629.2012.682358>
- (48) Park, J., Turnbull, A. P., & Turnbull, H. R. (2002). Impacts of Poverty on Quality of Life in Families of Children with Disabilities. *Exceptional Children*, 68(2), 151–170. <https://doi.org/10.1177/001440290206800201>
- (49) Pinquart, M. (2017). Systematic review: Bullying involvement of children with and without chronic physical illness and/or physical/sensory disability-a meta-analytic comparison with healthy/ nondisabled peers. *Journal of Pediatric Psychology*, 42(3), 245–259. <https://doi.org/10.1093/jpepsy/jsw081>
- (50) Popadić, D., & Kuzmanović, D. (2013). *Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji*. Beograd, Srbija: UNICEF i Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- (51) Popović-Čitić, B., Djurić, S., & Cvetković, V. (2011). The prevalence of cyberbullying among adolescents: A case study of middle schools in Serbia. *School Psychology International*, 32(4), 412–424. <https://doi.org/10.1177/0143034311401700>
- (52) Raghavendra, P., Hutchinson, C., Grace, E., Wood, D., & Newman, L. (2018). “I like talking to people on the computer”: Outcomes of a home-based intervention to develop social media skills in youth with disabilities living in rural communities. *Research in Developmental Disabilities*, 76, 110–123. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2018.02.012>
- (53) Reiter, S., & Lapidot-Lefler, N. (2007). Bullying among special education students with intellectual disabilities: differences in social adjustment and social skills. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 45(3), 174–181. [https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1352/1934-9556\(2007\)45%5B174:BASESW%5D2.O.CO;2](https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1352/1934-9556(2007)45%5B174:BASESW%5D2.O.CO;2)

- (54) Rose, C. A., & Monda-Amaya, L. E. (2012). Bullying and Victimization Among Students With Disabilities. *Intervention in School and Clinic*, 48(2), 99–107. <https://doi.org/10.1177/1053451211430119>
- (55) Schneider, S. K., O'donnell, L., Stueve, A., & Coulter, R. W. S. (2012). Cyberbullying, school bullying, and psychological distress: A regional census of high school students. *American Journal of Public Health*, 102(1), 171–177. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2011.300308>
- (56) Sentenac, M., Arnaud, C., Gavin, A., Molcho, M., Gabhainn, S. N., & Godeau, E. (2012). Peer victimization among school-aged children with chronic conditions. *Epidemiologic Reviews*, 34(1), 120–128. <https://doi.org/10.1093/epirev/mxr024>
- (57) Sheridan, L. P., & Grant, T. (2007). Is cyberstalking different? *Psychology, Crime and Law*, 13(6), 627–640. <https://doi.org/10.1080/10683160701340528>
- (58) Slonje, R., & Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? *Scandinavian Journal of Psychology*, 49(2), 147–154. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00611.x>
- (59) Slonje, R., Smith, P. K., & Frisén, A. (2013). The nature of cyberbullying, and strategies for prevention. *Computers in Human Behavior*, 29(1), 26–32. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.024>
- (60) Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 49(4), 376–385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
- (61) Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., & Tippett, N. (2006). An investigation into cyberbullying, its forms, awareness and impact, and the relationship between age and gender in cyberbullying. In *Research Brief No. RBX03-06* (July Issue). <http://www.anti-bullyingalliance.org.uk/pdf/CyberbullyingreportFINAL230106.pdf>
- (62) Sourander, A., Brunstein Klomek, A., Ikonen, M., Lindroos, J., Luntamo, T., Koskelainen, M., Ristkari, T., & Helenius, H. (2010). Psychosocial Risk Factors Associated With Cyberbullying Among Adolescents. *Archives of General Psychiatry*, 67(7), 720–728. <https://doi.org/10.1001/archgenpsychiatry.2010.79>
- (63) Stanković, D. (2019). Sajber nasilje na društvenim mrežama. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 57(2), 9–23.
- (64) Sterzing, P. R., Shattuck, P. T., Narendorf, S. C., Wagner, M., & Cooper, B. P. (2012). Bullying Involvement and Autism Spectrum Disorders. *Archives of Pediatrics & Adolescent Medicine*, 166(11), 1058. <https://doi.org/10.1001/archpediatrics.2012.790>
- (65) Van Cleave, J., & Davis, M. M. (2006). Bullying and Peer Victimization Among Children With Special Health Care Needs. *Pediatrics*, 118(4), e1212–e1219. <https://doi.org/10.1542/peds.2005-3034>
- (66) Vandebosch, H., & Van Cleemput, K. (2008). Defining Cyberbullying: A Qualitative Research into the Perceptions of Youngsters. *CyberPsychology & Behavior*, 11(4), 499–503. <https://doi.org/10.1089/cpb.2007.0042>
- (67) Walker, D.-M. (2013). The internet as a medium for health service research. Part 1. *Nurse Researcher*, 20(4), 18–21. <https://doi.org/10.7748/nr2013.03.20.4.18.e294>
- (68) Walrave, M., & Heirman, W. (2011). Cyberbullying: Predicting victimisation and perpetration. *Children and Society*, 25(1), 59–72. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2009.00260.x>
- (69) Wells, M., & Mitchell, K. J. (2007). Youth Sexual Exploitation on the Internet: DSM-IV Diagnoses and Gender Differences in Co-occurring Mental Health Issues.

- Child and Adolescent Social Work Journal*, 24(3), 235–260.
<https://doi.org/10.1007/s10560-007-0083-z>
- (70) Wells, M., & Mitchell, K. J. (2014). Patterns of Internet Use and Risk of Online Victimization for Youth With and Without Disabilities. *Journal of Special Education*, 48(3), 204–213. <https://doi.org/10.1177/0022466913479141>
- (71) WHO. (2011). World Report on Disability – Summary. In *World Report on Disability 2011* (Issue WHO/NMH/VIP/11.01).
https://doi.org/http://www.who.int/disabilities/world_report/2011/report/en/
- (72) Wright, M. F. (2017). Parental mediation, cyber victimization, adjustment difficulties, and adolescents with autism spectrum disorder. *Cyberpsychology: Journal of Psychosocial Research on Cyberspace*, 11(1).
<https://doi.org/10.5817/CP2017-1-6>
- (73) Wright, M. F., & Wachs, S. (2020). Parental Support, Health, and Cyberbullying among Adolescents with Intellectual and Developmental Disabilities. *Journal of Child and Family Studies*, 29(9), 2390–2401. <https://doi.org/10.1007/s10826-020-01739-9>
- (74) Yen, C. F., Chou, W. J., Liu, T. L., Ko, C. H., Yang, P., & Hu, H. F. (2014). Cyberbullying among male adolescents with attention-deficit/hyperactivity disorder: Prevalence, correlates, and association with poor mental health status. *Research in Developmental Disabilities*, 35(12), 3543–3553.
<https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.08.035>

SOME CHARACTERISTICS OF CYBER BULLYING AND CYBER VICTIMIZATION IN THE POPULATION OF PERSONS WITH DISABILITIES – RESEARCH REVIEW

The growing recognition of the dangers associated with cyber victimization and cyberbullying directed against persons with disabilities has led to a noticeable increase in interest in this phenomenon. The paper aims to present the key characteristics of cyberbullying and cyber victimization of persons with disabilities or developmental disabilities, primarily children and adolescents, relying on the findings of the disability studies. First, the conceptual definition of cyber victimization and cyberbullying is presented, along with victimization by traditional bullying. Next, data on the prevalence of these phenomena were presented, as well as their consequences. Different functional and phenomenological characteristics, undesirable outcomes and potential protective and risk factors are addressed. Broadly speaking, the analysis of numerous research on cyber victimization and cyberbullying in this population was conducted to open new research questions and indicate the need to update the study of this problem in our country.

KEY WORDS: Internet violence / persons with disabilities / children
with disabilities / cyberbullying / cyber victimization